

University of Tehran

A Comparative Analysis of Contractual Obligation in Light of the State's Normative Power: Rereading the "Interpenetrated Obligation" Theory at the Intersection of Public and Private Law

Mahdi Moradi Berelian¹ , Mohammad Ghasem Tangestani²

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Public and International Law, Faculty of Law and Political Science, University of Mazandaran, Babolsar, Mazandaran, Iran. Email: m.moradib@umz.ac.ir

2. Associate Professor, Department of International Law, Faculty of Law and Political Science, Kharazmi University, Tehran, Iran. Email: m.tangestani@khu.ac.ir

Article Info	Abstract
Article type: Research Article Manuscript received: 2 August 2025 final revision received: 15 October 2025 accepted: 8 November 2025 published online: 18 Jan 2026 Keywords: Autonomy of the Parties' Will, Civil Obligation, Interpenetrated Obligation, Contractual Justice, Public Order.	In Iranian law, contractual obligation has traditionally been grounded in the principle of party autonomy, as if obligation merely results from the parties' agreement. This article proposes the "Interpenetrated Obligation Theory" in order to provide a philosophical rereading of the nature of legal obligation. According to this theory, obligation is not a static relation but a dynamic three-layered structure emerging from the interaction among private will, the state's normative authority, and institutional mechanisms of interpretation and enforcement. Employing a descriptive-analytical and comparative methodology, the study examines the legal systems of France, Germany, and England, alongside selected Iranian Supreme Court unification rulings (2021–2025). It demonstrates that Article 230 of the Iranian Civil Code serves as a "point of obligation crystallization," actively shaping the scope and intensity of contractual duties. The article's innovation lies in offering an integrated framework that is capable of informing legislative reform, judicial reasoning, and development of judicial practice within the Iranian legal system.

Cite this article: Berelian, Mahdi Moradi; Ghasem Tangestani, Mohammad. (Winter) "A Comparative Analysis of Contractual Obligation in Light of the State's Normative Power: Rereading the "Interpenetrated Obligation" Theory at the Intersection of Public and Private Law", *Private Law Studies*, 55(4): 631 - 656. DOI:10.22059/JLQ.2026.399463.1008014

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI:<https://doi.com/10.22059/JLQ.2026.399463.1008014>

Introduction

In Iranian law, contractual obligations have traditionally been analyzed through the lens of party autonomy, with legal duties largely regarded as the direct outcome of private agreement. This classical approach, shaped by nineteenth-century European contract theories—particularly French civil law—assumes that the individual will of the contracting parties alone suffices to create binding obligations. However, contemporary legal practice reveals that contracts operate at the intersection of private choice, public normative authority, and institutional mechanisms tasked with interpreting and enforcing obligations. Economic fluctuations, informational asymmetries, and concerns over social justice increasingly expose the limitations of purely voluntarist models.

This study introduces the “Interpenetrated Obligation Theory,” a conceptual framework proposing that contractual obligations are inherently multi-layered and dynamic. According to this theory, obligations emerge from the ongoing interaction among three interdependent dimensions: the private will of the parties, the normative authority of the state, and institutional mechanisms that interpret, enforce, and adjust obligations in light of social justice and public policy. This approach addresses the limitations of classical voluntarist models, offering a richer understanding of how contracts operate within complex legal, social, and economic contexts.

The central research question asks: How can contractual obligations be analyzed as a phenomenon shaped by both private autonomy and public normative authority? The study posits that obligations in Iranian law are neither purely private nor entirely reducible to state intervention; instead, they result from ongoing interaction among individual choice, institutional recognition, and normative regulation.

Method

This research employs a descriptive–analytical methodology with comparative legal analysis. The study proceeds in three stages: (i) a conceptual and theoretical review of both classical and contemporary frameworks, (ii) a comparative examination of contract law doctrines in France, Germany, and England, and (iii) a doctrinal and jurisprudential study of Iranian Supreme Court unification decisions, particularly the unification rulings issued between 2021–2025 (corresponding to 1400–1404 in the Iranian calendar).

The descriptive stage traces the evolution of contractual obligation theories, from an exclusive focus on party autonomy to functional, institutional, and justice-oriented approaches. The analytical stage identifies gaps in Iranian legal scholarship and practice, highlighting the limitations of voluntarist approaches in capturing the dynamic interplay between private choice and public authority. The comparative analysis positions Iranian law within the broader European context, elucidating similarities and differences in the regulation of fairness, public order, and consumer protection.

Conclusions

Contractual obligations cannot be fully comprehended through a single lens—be it voluntarist, functionalist, or institutionalist. Rather, they arise from the ongoing interaction among private autonomy, public normative authority, and institutional enforcement mechanisms. Article 230 of the Iranian Civil Code and Supreme Court unification rulings demonstrate how judicial processes crystallize obligations while incorporating fairness, public order, and social justice. The Interpenetrated Obligation Theory provides a robust framework for reconceptualizing Iranian contract law, offering guidance for legislative reform, judicial reasoning, and regulatory oversight. It advocates a shift from a static, will-centered paradigm to a dynamic, multi-layered, and justice-oriented understanding of contractual obligations, better equipping Iranian law to confront contemporary economic, social, and institutional challenges.

تحلیل تطبیقی الزام قراردادی در پرتو قدرت هنجاری دولت: بازخوانی نظریه «الزام متداخل» در تقاطع حقوق عمومی و خصوصی

مهدی مرادی برلیان^۱✉، محمدقاسم تنگستانی^۲id

۱. نویسنده مسئول: استادیار، گروه حقوق عمومی و بین‌الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه مازندران، مازندران، بابلسر، ایران. رایانامه: m.moradib@umz.ac.ir

۲. دانشیار، گروه حقوق بین‌الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران. رایانامه: m.tangestani@khu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

در نظام حقوقی ایران، الزام قراردادی اغلب بر اصل حاکمیت اراده استوار تلقی می‌شود؛ گویی تعهد، پیامد توافق طرفین است. این مقاله با طرح نظریه «الزام متداخل»، به بازخوانی فلسفی ماهیت تعهد می‌پردازد. بر پایه این نظریه، تعهد نه یک رابطه ایستا، بلکه ساختاری پویا و سه‌لایه دارد که در بستر تعامل اراده خصوصی، اقتدار هنجاری دولت و سازوکارهای نهادی تفسیر و اجرا شکل می‌گیرد. روش تحقیق حاضر، توصیفی-تحلیلی و تطبیقی است. از رهگذر بررسی تطبیقی نظام‌های فرانسه، آلمان و انگلستان و تحلیل برخی آرای وحدت رویه دیوان عالی کشور (۱۴۰۰-۱۴۰۴)، نشان داده می‌شود که ماده ۲۳۰ قانون مدنی، به‌مثابه «نقطه انجماد الزام»، کارکردی فعال در تحدید یا تقویت تعهدات دارد. نوآوری مقاله در ارائه الگوی تلفیقی است که می‌تواند راهگشای اصلاحات تقنینی و توسعه رویه قضایی در نظام حقوقی ایران باشد.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۵/۱۱

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۷/۲۳

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۸/۱۷

تاریخ چاپ:

۱۴۰۴/۱۰/۲۸

کلیدواژه‌ها:

اراده متعاملین، تعهد مدنی،
تعهد متداخل، عدالت قراردادی،
نظم عمومی.

استناد: مرادی برلیان، مهدی؛ تنگستانی، محمدقاسم (۱۴۰۴). «تحلیل تطبیقی الزام قراردادی در پرتو قدرت هنجاری دولت: بازخوانی نظریه

«الزام متداخل» در تقاطع حقوق عمومی و خصوصی». *مطالعات حقوق خصوصی*، ۵۵(۴)، ۶۵۶-۶۳۱.

DOI: <https://doi.com/10.22059/JLQ.2026.399463.1008014>

© نویسندگان.

ناشر: موسسه انتشارات دانشگاه تهران

مقدمه

در سنت کلاسیک حقوق ایران، الزام قراردادی همواره بر پایه اصل «لزوم» و در پرتو حاکمیت اراده تفسیر شده است؛ گویی اراده متعاملین، همچون نیرویی خالص و مستقل می‌تواند به‌تنهایی بار تعهد را تحمل کند و الزام حقوقی پدید آورد. با این حال، تحولات مفهومی در نظریه‌های حقوق عمومی، اخلاق قرارداد و رویه‌های نوین قضایی نشان می‌دهد که این تلقی اراده‌گرا، بیش از آنکه بازتاب واقعیت حقوقی امروز باشد، تکرار یک دیدگاه تاریخی است که البته از نقد بی‌نصیب نمانده است. در جهانی که قدرت هنجاری دولت، نهادهای تنظیم‌گر، الزامات نظم عمومی، عدالت توزیعی و مصالح اجتماعی در بطن قراردادها رسوخ کرده‌اند، نمی‌توان تعهد را صرفاً یک پدیده خصوصی پنداشت.

پرسش اصلی پژوهش حاضر آن است که ماهیت الزام قراردادی چگونه در بستر تعامل میان اراده خصوصی و اقتدار هنجاری عمومی بازتعریف می‌شود؟ آیا می‌توان نظریه‌ای تلفیقی ارائه کرد که الزام قراردادی را نه بر بنیاد یکی از این دو قطب، بلکه بر همنشینی آنها تبیین کند؟ فرضیه تحقیق حاضر نیز بر این اساس قابل ذکر است که در بستر حقوق مدرن، تعهد ناشی از قرارداد یک ساختار چندلایه، سیال و درهم‌تنیده است که تنها از رهگذر بر همنشینی سه سطح یعنی اراده متعاملین، نظم عمومی و سازوکارهای نهادی تنفیذ، به واقعیت حقوقی بدل می‌شود.

از این منظر، نظریه «الزام متداخل» می‌کوشد الگوی مفهومی برای تحلیل ساختار چندسطحی فوق ارائه دهد. به موجب این نظریه، تعهد قراردادی نه یک کنش ارادی صرف، بلکه پدیده‌ای است که در بستر ساختار هنجاری قدرت، نهادهای دآوری و معیارهای عدالت عمومی شکل می‌گیرد. در این چارچوب، مفاهیمی همچون «نقاط انجماد الزام» که در مواد خاصی نظیر ماده ۲۳۰ قانون مدنی یا آرای وحدت رویه ظهور می‌یابند، به‌منزله لحظاتی حقوقی تلقی می‌شوند که در آنها، سیالیت تعهد موقتاً تثبیت یا تحدید می‌شود.

پیشینه پژوهش در ادبیات فارسی، عمدتاً ذیل نظریه اراده‌گرایی باقی مانده و کمتر به تلفیق حقوق عمومی و خصوصی یا تحلیل فلسفی تعهد با تکیه بر مبانی نظری مدرن پرداخته شده است. در ادبیات تطبیقی نیز، هرچند تحلیل‌هایی در زمینه کنترل شروط ناعادلانه (Collins, 1999) اخلاق تعهد (Fried, 1981) و نظریه نظم عمومی ارائه شده، اما تلفیق آنها در قالب یک نظریه بومی، کمتر مورد توجه بوده است. مطالعه تطبیقی نشان می‌دهد ظاهراً تاکنون مفهوم الزام متداخل بررسی نشده است. از این‌رو این مقاله تلاش دارد با بهره‌گیری از آرای هربرت هارت (در تحلیل درونی الزام)، رونالد دورکین (در نظریه صداقت تفسیری)، کارل اشمیت (در تحلیل اقتدار استثنایی) و مارتین لاگالین (مفهوم قدرت هنجاری دولت)، بستر فلسفی برای درک الزام قراردادی در نظام حقوقی ایران فراهم آورد.

روش پژوهش این مقاله، توصیفی-تحلیلی با رویکرد تطبیقی است. ابتدا مبانی مفهومی و نظریه‌های کلاسیک و مدرن درباره الزام بررسی شده، سپس نظریه «الزام متداخل» طراحی می‌شود. در ادامه، با تکیه بر تحلیل تطبیقی نظام‌های حقوقی فرانسه، آلمان و انگلستان و نیز تحلیل محتوایی برخی آرای وحدت رویه دیوان عالی کشور (۱۴۰۰-۱۴۰۴)، نسبت این نظریه با ساختار حقوقی ایران تبیین می‌شود.

نوآوری این مقاله در چهار محور قابل احصاست: ارائه نظریه‌ای نو با عنوان «الزام متداخل»؛ تلفیق مفاهیم حقوق عمومی و خصوصی در تحلیل قرارداد؛ بازشناسی ماده ۲۳۰ قانون مدنی به مثابه نقطه انجماد الزام و تحلیل همزمان فلسفی، تطبیقی و قضایی از ساختار تعهدات مدنی. در مجموع، مقاله پیش‌رو در پی آن است که تصویر ایستا و دوگانه‌نگارانه از الزام قراردادی را به سود درک چندسطحی، عدالت‌محور و متکی بر روایت منسجم حقوقی، بازسازی کند؛ درکی که بتواند هم پاسخگوی تحولات نظام قضایی باشد و هم افق نظری تازه‌ای را برای اصلاحات تقنینی در ایران بگشاید.

۱. مبانی نظری

الزام حقوقی، از نخستین مفاهیم مسئله‌خیز در فلسفه حقوق، نظریه قراردادهای و حقوق عمومی است. از نگاه اخلاقی، الزام نوعی رابطه الزام‌آور میان فاعل و امر است که فراتر از تمایل شخصی و بدون اجبار فیزیکی، بر انجام یک کنش دلالت دارد. اما در قلمرو حقوق، این الزام باید همزمان دارای چهار ویژگی باشد: منشأ معتبر، صورت‌بندی نهادی، ضمانت اجرای متناسب و قابلیت پذیرش در نظم اجتماعی. در حقوق قراردادهای، سؤال اساسی این است که چگونه یک وعده یا توافق شخصی به الزام حقوقی بدل می‌شود؟ و این الزام، تا چه اندازه متکی بر اراده طرفین و تا چه اندازه محصول اقتدار عمومی است؟ پاسخ به این پرسش، ما را به قلب تقاطع میان حقوق خصوصی و عمومی می‌کشاند. بدین ترتیب پرسش از منشأ الزام، ما را ناگزیر به بررسی نخستین نظریه مسلط یعنی نظریه اراده‌گرایی می‌برد.

۱.۱. نظریه اراده‌گرایی کلاسیک

در سنت کلاسیک حقوق مدنی ایران، الزام قراردادی به شدت متأثر از آموزه‌های اراده‌گرایانه فرانسوی و نظریه قرارداد قرن نوزدهم اروپاست. در این چارچوب، «اراده» نه فقط منشأ تعهد، بلکه مبنای مشروعیت الزام محسوب می‌شود و اصل حاکمیت اراده^۱ به منزله بنیان نظری نظام

1. La Liberté Contractuelle

قراردادها تلقی می‌شود. ماده ۱۰ قانون مدنی نیز با همین منطق، اعتبار قرارداد را مشروط به توافق طرفین، در حدود قانون می‌داند؛ بدون آنکه دولت را در جایگاه خالق الزام بنشانند (کاتوزیان، ۱۳۸۰: ۷۵-۷۹). این نگرش که ریشه در سنت حقوق رم و فلسفه فردگرایانه پس از انقلاب فرانسه دارد، با آثار پوتیه^۱، پلانیول^۲ و در ایران، با آثار مرحوم دکتر کاتوزیان تثبیت شد. اما با پیچیده‌تر شدن مناسبات اقتصادی و گسترش نابرابری اطلاعات و قدرت، نظریه‌های عدالت‌محور، همچون دیدگاه کالینز^۳، جایگزین آن شدند. این دیدگاه‌ها بر آن‌اند که قراردادها دیگر بازتاب خالص اراده آزاد نیستند، بلکه محل تعارض منافع نابرابر و نیازمند کنترل نهادی‌اند.

در حقوق ایران، هرچند ماده ۱۰ قانون مدنی همچنان معتبر است، اما لزوم رعایت قواعد مربوط به نظم عمومی، اخلاق حسنه و منع شروط خلاف مقتضای ذات عقد، همگی نشان می‌دهند که اراده صرف نمی‌تواند منشأ الزام کامل باشد. فقه امامیه نیز با وجود تأکید بر اصل «المؤمنین عند شروطهم»، از رهگذر قواعدی همچون لاضرر، غرر، شروط ضمنی و مصالح نوعیه، مرزهایی برای اراده تعیین می‌کند. افزون بر آن، به اعتقاد یکی از نویسندگان معاصر فقه با ابزارهایی نظیر «شرط خلاف مقتضای عقد» و «شرط مخالف کتاب»، سازوکاری برای تحدید قلمرو مشروعیت تعهد قراردادی در راستای نظم عمومی ارائه کرده است (محقق داماد، ۱۳۹۰: ۲۵۷).

تجربه اقتصاد کلان ایران (۱۴۰۰-۱۴۰۲) نشان می‌دهد که تورم نقطه‌ای در مقطعی به بالای ۴۵ درصد رسیده و شاخص بهای تولیدکننده از مرز ۵۰ درصد عبور کرده است (بانک مرکزی، ۱۴۰۳: ۵). چنین جهش‌هایی، تعادل اولیه قرارداد را برهم زده و فرض برابری اراده‌ها را عملاً منتفی ساخته است. در چنین بستری، وفاداری صرف به اراده نمی‌تواند عدالت قراردادی را تضمین کند. به همین دلیل، چرخش رویه قضایی به سمت کنترل شروط و تفسیر حمایتی، ریشه در همین تحولات نهادی و اقتصادی دارد (Brownsword & Howells, 1999: 310). بنابراین حتی در صورت حفظ صورت‌بندی ماده ۱۰ قانون مدنی، الزام قراردادی دیگر امری صرفاً ناشی از توافق اراده طرفین نیست، بلکه محصول تلاقی اراده فردی با اقتدار عمومی و قواعد حاکم بر نظم و عدالت اجتماعی است؛ همان ساختاری که نظریه «الزام متداخل» بر آن استوار است.

۲.۱. عبور از اراده‌گرایی: نظریه‌های کارکردی، نهادی و عدالت‌محور

در قرن بیستم، نظریه‌های نوینی ظهور کردند که کارکرد قرارداد را نه در وفای به وعده، بلکه در تنظیم روابط اقتصادی و اجتماعی می‌جستند. پی‌اس. آتیا با نگاهی جامعه‌شناختی، استدلال کرد

1. Potier

2. Marcel Planiol

3. Randall Collins

که قرارداد، ابزاری برای توزیع ریسک و منابع است و الزام آن باید تابع عدالت نهادی باشد (Atiyah, 1979: 143). هیو کالینز نیز با تمرکز بر «تنظیم قراردادها»^۱ نشان داد تعهد قراردادی محصول ساختارهای حقوقی و سیاستگذاری عمومی است (Collins, 1999: 67). از این منظر، قراردادها باید در پرتو اهداف عدالت توزیعی، حمایت از طرف ضعیف و نظم عمومی بازخوانی شوند. بنابراین، گذار از اراده‌گرایی به نظریه‌های کارکردی، نخستین گام در درک لایهٔ هنجاری الزام است.

۱.۳. الزام در اندیشهٔ هربرت هارت: دیدگاه درونی و قواعد ثانویه

هربرت هارت^۲ در کتاب بنیادین خود *مفهوم قانون*، یکی از تأثیرگذارترین بازتعریف‌ها از ماهیت «الزام» در فلسفهٔ حقوق مدرن را عرضه کرده است. او در برابر تلقی پوزیتیویسم کلاسیک که الزام را نتیجهٔ اجبار یا تهدید از سوی حاکم می‌دانست، بر این باور بود که نیروی الزام‌آور قاعدهٔ حقوقی نه از «بیرون»، بلکه از «درون» نظام هنجاری برمی‌خیزد. از دیدگاه او، تفاوت میان یک نظام حقوقی و صرف مجموعه‌ای از اوامر در این است که در نظام حقوقی، کنشگران حقوقی (اعم از قضات، مقامات و شهروندان) قواعد را به‌مثابهٔ هنجارهایی می‌پذیرند که باید از آنها تبعیت شود؛ نه به‌دلیل ترس از مجازات، بلکه به‌سبب پذیرش درونی اعتبار آنها (Hart, 1961: 86-99). این همان چیزی است که هارت آن را «دیدگاه درونی نسبت به قواعد»^۳ می‌نامد.

اما این درونی‌سازی تنها در پرتو ظهور «قواعد ثانویه» معنا می‌یابد؛ قواعدی که ساختار نهادی نظم حقوقی را شکل می‌دهند و امکان تشخیص، اصلاح و اجرای قواعد اولیه را فراهم می‌سازند. در این مسیر، به‌ویژه «قاعدهٔ شناسایی»^۴ نقشی بنیادین دارد. این قاعده تعیین می‌کند که کدام قواعد از حیث نهادی معتبرند و از کجا مشروعیت می‌یابند. بدین ترتیب، هارت الزام حقوقی را محصول تعامل سه‌گانهٔ پذیرش هنجاری، اعتبار نهادی و قابلیت اجرا می‌داند. الزام، دیگر صرفاً رابطه‌ای میان اراده حاکم و اطاعت‌کننده نیست، بلکه حلقه‌ای است میان نهاد، قاعده و پذیرش.

در حوزهٔ قرارداد، این نظریه پیامدی مهم دارد و آن اینکه تعهدات خصوصی تا هنگامی الزام‌آورند که از مسیر قواعد ثانویه عبور کنند و به‌وسیلهٔ نهادهای صلاحیت‌دار، به‌عنوان بخشی از نظم حقوقی شناسایی شوند. صرف توافق اراده‌ها، در غیاب این فرایند شناسایی نهادی، هنوز به سطح الزام حقوقی ارتقا نمی‌یابد. بنابراین، مشروعیت الزام قراردادی به «پذیرش نهادی تعهد»

-
1. Regulating Contracts
 2. Herbert Lionel Adolphus Hart
 3. Internal Point of View
 4. rule of recognition

گره خورده است. این برداشت هارتی، بنیاد نظری آن چیزی است که در پژوهش حاضر از آن با عنوان «الزام متداخل» یاد شده است. در اینجا، الزام از سه سطح عبور می‌کند: اراده فردی، قاعده هنجاری، و تأیید نهادی و تنها در سطح سوم است که وجه الزام‌آور پیدا می‌کند. بازتاب عملی این منطق در نظام حقوقی ایران نیز قابل مشاهده است. رأی وحدت رویه شماره ۸۱۱ مورخ ۱۴۰۰/۰۴/۰۱ هیأت عمومی دیوان عالی کشور، در فرض مستحق‌الغیر بودن مبیع، فروشنده را موظف به بازپرداخت ثمن و جبران تفاوت قیمت می‌داند، حتی اگر چنین شرطی در قرارداد ذکر نشده باشد. این حکم را می‌توان تجلی همان «قاعده شناسایی» در معنای هارتی دانست. دادگاه به‌مثابه نهاد درونی نظم حقوقی، قاعده‌ای را معتبر می‌شمارد که در متن قرارداد وجود ندارد، اما در نظام هنجاری حقوقی به‌عنوان قاعده معتبر پذیرفته شده است. به این ترتیب، اراده خصوصی زمانی واجد الزام حقوقی است که در درون ساختار نهادی، شناسایی و تنفیذ شود. از منظر نظریه «الزام متداخل»، این برداشت، سطح نهادی الزام را تبیین می‌کند. اراده، بدون گذر از سازوکارهای شناسایی نهادی، فاقد نیروی الزام‌آور است و این «درونی شدن نهادی» است که میان الزام حقوقی و الزام اخلاقی تمایز می‌نهد. بدین‌سان، نظریه هارت در این مقاله نه صرفاً به‌عنوان یک توصیف مفهومی، بلکه به‌مثابه ستون تحلیلی برای درک سازوکارهای مشروعیت‌بخش الزام در حقوق معاصر به‌کار گرفته شده است.

۴.۱. تحلیل نهادی قدرت هنجاری در دستگاه فکری لاکلین

مارتین لاکلین در دستگاه فلسفه حقوق عمومی خود، میان «قدرت» و «قدرت هنجاری» تمایزی اساسی قائل است. قدرت صرف، توان تحمیل اراده است؛ اما قدرت هنجاری، توان مشروع و نهادینه‌شده‌ای است برای تولید الزام؛ الزامی که نه از توافق یا اجبار، بلکه از دل ساختار عمومی حقوق برمی‌خیزد (Loughlin, 2010: 114-117). در این چارچوب، دولت نه صرفاً ضامن اجرای قرارداد، بلکه منشأ الزام حقوقی است. توافق دو شخص، حتی در اوج آزادی اراده، تنها زمانی به تعهد الزام‌آور بدل می‌شود که در سپهر قدرت هنجاری دولت، تنفیذ و حمایت شود؛ یعنی در میدانی که قواعد آمره، نظم عمومی و اصول عدالت جاری‌اند.

این دیدگاه، درک ما از چیستی الزام را دگرگون می‌سازد. تعهد خصوصی، اگر فاقد تصویب نهادی باشد، یا در حد وعده‌ای اخلاقی باقی می‌ماند یا به قدرت خصوصی فروکاسته می‌شود. نمونه‌ای روشن از مداخله قدرت هنجاری در حقوق ایران، ماده ۲۳۰ قانون مدنی است. در ظاهر، این ماده بر حاکمیت اراده تأکید دارد؛ اما در ادامه، با قیدهایی نظیر «خلاف مقتضای ذات عقد» یا «مخالف قانون»، دادگاه را مجاز به کنترل و تحدید تعهد می‌سازد.

در عمل، نموده‌های این قدرت را می‌توان در دو حوزه دید؛ یکی نظریه شروط ضمنی که به دادگاه‌ها امکان می‌دهد در فقدان شرط صریح آثاری چون تعهد به رفع عیب یا تحویل به‌موقع را به قرارداد الحاق کنند؛ دیگری رأی وحدت رویه شماره ۸۱۱ مورخ ۱۴۰۰/۰۴/۰۱ که الزام به جبران قیمت در فرض مستحق‌لغیر بودن مبیع را بدون شرط صریح بر مبنای عدالت بازار تحمیل کرد. از این منظر، نظریه لاگالین ما را از قراردادی‌گرایی صرف به تحلیلی نهادی سوق می‌دهد: تعهد زمانی الزام‌آور است که از دروازه مشروعیت دولت عبور کرده باشد؛ جایی که قواعد نظم عمومی، منافع جمعی و عدالت ساختاری حضور دارند. نقطه قوت این رویکرد آن است که الزام را از سطح تعاملات فردی به حوزه‌ای از تولید نهادی معنا ارتقا می‌دهد.

۵.۱. دورکین و پیوند الزام با انسجام هنجاری در تفسیر حقوقی

رونالد دورکین در نظریه «حقوق به‌مثابه انسجام»^۱، الزام حقوقی را نه برآمده از قواعد شکلی یا اراده قانونگذار، بلکه محصول تفسیر منسجم و اخلاق‌محور کل نظام حقوق می‌داند (Dworkin, 1986: 225-227). از نگاه او، قاضی مجاز به تفسیر قاعده‌ای است که بتواند بهترین توجیه اخلاقی برای حفظ تمامیت نظام حقوقی را ارائه دهد. در این چارچوب، تعهد قراردادی نیز بخشی از کل منسجم حقوق است و باید با اصولی مانند انصاف، حمایت از طرف ضعیف، ثبات اقتصادی و رویه قضایی هماهنگ باشد. باری، الزام، زمانی مشروع است که درون «روایت کلی حقوق» معنا یابد.

نمونه روشن‌گر این منطق در ایران، رأی وحدت رویه شماره ۸۵۰ مورخ ۱۴۰۳/۰۵/۱۶ است. علی‌رغم توافق صریح بر نرخ خسارت تأخیر، دادگاه با استناد به وضعیت تورمی و اصل تعادل، آن را محدود به نرخ مصوب بانک مرکزی کرد. این رأی نه صرفاً اعمال قاعده، بلکه تفسیر ساختاری از عدالت قراردادی است؛ همان انسجام حقوقی در تصمیم که دورکین از آن سخن می‌گوید. از این منظر، نظریه «الزام متداخل» با جذب دیدگاه دورکینی، تعهد را نتیجه صرف توافق نمی‌داند؛ بلکه آن را محصول برهم‌کنش میان اخلاق تفسیری، اقتدار نهادی و انسجام هنجاری کل نظام حقوق معرفی می‌کند. در این تلقی، الزام از دل تفسیر منصفانه و همراهی با ارزش‌های بنیادین حقوق، مشروعیت می‌یابد.

۶.۱. اشمیت و برهم‌کنش الزام و استثنا در حوزه عمومی

کارل اشمیت با تمرکز بر مفهوم «تصمیم» به‌مثابه بنیاد اقتدار، نظریه نظم حقوقی را از قاعده‌محوری به تصمیم‌محوری منتقل می‌کند. او در اثر کلاسیک *الهیاتی سیاسی* تصریح می‌کند: «حاکم کسی است که درباره وضعیت استثنایی تصمیم می‌گیرد» (Schmitt, 2005: 5). در این چارچوب، در لحظات بحران، قواعد حقوقی کنار می‌روند و اقتدار تصمیم‌گیرنده، ضامن بقا و تداوم نظم می‌شود.

در حوزه الزام قراردادی، این منطق به آن معناست که گاه مصالح اجتماعی یا نظم عمومی، چنان برجسته می‌شوند که بر اصول سنتی همچون حاکمیت اراده غلبه می‌کنند. تصمیم قضایی در چنین شرایطی، دیگر نقض حقوق نیست، بلکه بازسازی مشروعیت و ترمیم ثبات است. الزام، در وضعیت استثنایی، نه بر قاعده، بلکه بر پایه مصلحت و اقتدار مشروع بازتعریف می‌شود. نمونه بارز این نگاه، رأی وحدت رویه شماره ۸۳۲ مورخ ۱۴۰۲/۰۳/۳۰ دیوان عالی کشور است. با توجه به بحران مطالبات بانکی، از برخی الفاظ خلاف رأی مذکور قابل استنباط است که فروش ملک در رهن، هرچند فاقد اجازه مرتبه باشد، در صورتی که حقوق وی تضمین شده باشد، معتبر تلقی می‌شود (کاظمی، ۱۴۰۴ق). این رأی، بازتعریف اعتبار قرارداد در سایه مصلحت عمومی نظام بانکی است.

در اینجا نظریه «الزام متداخل» با اشمیت همداستان می‌شود. تعهد در موقعیت‌های خاص، ممکن است بر بنیاد تصمیم اقتدار عمومی بازتفسیر شود؛ بی‌آنکه از نظم هنجاری خارج شود. الزام، در این تلقی، نه مفهومی ایستا، بلکه ساختاری سیال است که در مواجهه با بحران، در پرتو اقتدار نهادهای عمومی، بازتعریف و تثبیت می‌شود.

مرور و تحلیل مفهومی نظریات مطرح‌شده در بندهای پیشین نشان می‌دهد که الزام حقوقی در معنای مدرن، پدیده‌ای تک‌لایه و ساده نیست، بلکه ساختاری درهم‌تنیده، *فرایندی* و چندسطحی دارد که در بستر تعامل پویای سه عنصر بنیادین شکل می‌گیرد؛ نخست، اراده خصوصی که منشأ اولیه مشروعیت شخصی و نیروی آغازین قرارداد است. اما این اراده تنها تا زمانی مؤثر است که در تعارض با نظم اجتماعی، عدالت یا حقوق اشخاص ثالث قرار نگیرد؛ دوم، هنجار عمومی است که شامل قواعد آمره، نظم عمومی و سیاست‌های تقنینی می‌شود؛ سوم، نهاد تفسیری و اجرایی است که شامل دادگاه‌ها، نهادهای تنظیم‌گر و مراجع تقنینی می‌شود که همگی کارکرد تعین، تفسیر و اعمال الزام را بر عهده دارند. در این سطح، نه تنها ضمانت اجرا تعیین می‌شود، بلکه معنای الزام و دایره شمول آن نیز شکل می‌گیرد.

در واقع، رابطه این سه سطح را نمی‌توان سلسله‌مراتبی و خطی دید، بلکه باید آن را به‌صورت مدل دایره‌ای و دینامیک فهم کرد که در آن، تعهد پیوسته در معرض بازتولید، بازخوانی و تنظیم

قرار دارد. به همین دلیل است که نظریه «الزام متداخل» در این مقاله، به جای تکیه بر یکی از این مؤلفه‌ها، بر برهمکنش پویای اراده، هنجار و نهاد تکیه می‌زند.

۱.۷. صورت‌بندی نظریه جدید

نظریه «الزام متداخل»^۱ با بهره‌گیری از میراث مفهومی نظریه‌های مدرن، به‌ویژه تحلیل نهادی لاگلین، انسجام تفسیری دورکین و تحلیل درونی هارت، می‌کوشد از تقابل سنتی میان «خودبسندگی اراده» و «برتری قاعده» عبور کرده و الزام را در قالب یک الگوی سیال، چندلایه و تفسیرمحور بازسازی کند. در این تلقی، الزام همزمان متکی بر خواست اراده‌کنندگان است؛ در چارچوب هنجارهای امری، نظم عمومی و عدالت اجتماعی محدود می‌شود و از رهگذر تفسیر، تنفیذ و مراقبت نهادی، معنا و استقرار می‌یابد.

از نظر روش‌شناختی، نظریه الزام متداخل با رد تقلیل‌گرایی، تلاش می‌کند الگویی فرااراده‌گرا، غیرابزارگرایانه و نهادپذیر از الزام ارائه دهد؛ الگویی که در آن، تعهد از رهگذر سازوکارهای نهادی و سیاسی، معنا و ضمانت اجرا می‌یابد. این نظریه پیوندی چندوجهی میان آزادی قراردادی، عدالت اجتماعی و انسجام نهادی برقرار می‌سازد. در نسبت با نظریه‌های پیشین، تفاوت‌های بنیادین زیر قابل شناسایی است:

چارچوب نظری	پیش‌فرض بنیادی	کاستی باقی‌مانده	پاسخی که «الزام متداخل» عرضه می‌کند.
اراده‌گرایی کلاسیک	تعهد = اراده دوجانبه + لزوم وفای به عهد	ناتوانی در توضیح تحدیدهای نظم عمومی، نابرابری اطلاعات و الزامات پسافناورانه	اراده فقط «لایه آغازین» است؛ تا توسط دولت هنجارمند و نهاد تأیید نشود، الزام حقوقی ایجاد نمی‌شود.
نظریه وفای به وعده	تعهد = وظیفه اخلاقی وفاداری شخصی	غفلت از عدالت نهادی و موازنه قدرت	اخلاق شخصی بدون سازوکار نهادی کافی نیست؛ «نقطه انجماد» جایی است که اخلاق شخصی باید در نظم نهادی رسوب کند.
کارکردگرایی / کارایی	قرارداد ابزار تخصیص ریسک و منابع	نگاه صرفاً اقتصادی؛ نارسایی در بحران‌های ارزشی یا حقوق بنیادین	تخصیص کارا باید در قاب هنجار عمومی و نظارت نهاد انجام شود؛ سه‌لایه بودن فرایند مانع «بهره‌کشی کارا» می‌شود.
نظریه رابطه‌ای	تعهد در شبکه روابط بلندمدت و هنجارهای غیررسمی مستقر است.	عدم سازوکار شفاف برای مداخله دولت در تعادل اقتدار خصوصی	قدرت هنجاری را به‌عنوان سطح دوم می‌گنجانند تا رابطه خصوصی در صورت نقض عدالت، امکان مهار عمومی داشته باشد.

به زبان کانتی، این چارچوب اراده فردی را با عقل عملی و با نهاد عمومی آشتی می‌دهد. در مجموع، «الزام متداخل» صرفاً یک نظریه در خصوص قرارداد نیست؛ بلکه چارچوبی مفهومی

برای بازاریابی در نحوه توزیع، تنظیم، تفسیر و تنفیذ تعهدات در بستر تعامل اراده، قدرت و تفسیر است. این چارچوب، با تکیه بر سنت حقوق عمومی، قابلیت ارائه الگوی بومی برای تحول قانونگذاری، تنظیم‌گری و رویه‌سازی در ایران را داراست.

۲. تحلیل تطبیقی: بازخوانی الزام قراردادی در نسبت اراده و قدرت هنجاری

درک ماهیت الزام قراردادی، بدون مطالعه تطبیقی در نظام‌های حقوقی پیشرو، هم از حیث غنای نظری و هم از منظر کارکردهای نهادی، دچار نقص بنیادین خواهد بود. در این بخش، با اتکا به نظریه «الزام متداخل» که تعامل سه‌لایه‌ای اراده، هنجار و نهاد را بنیان الزام می‌داند، نظام‌های فرانسه، آلمان و انگلستان بررسی می‌شوند.

۲.۱. نظام حقوقی فرانسه: از آزادی قراردادی تا کنترل تعادل از طریق نظم عمومی

نظام حقوقی فرانسه، سنتاً یکی از مهم‌ترین پایگاه‌های نظریه اراده‌گرایی در حقوق قراردادهای محسوب می‌شود. ماده ۱۱۰۲ قانون مدنی فرانسه (قبل از اصلاحات ۲۰۱۶) بر اصل آزادی قراردادهای تأکید می‌ورزید. اما در کنار این آزادی، ماده ۶ قانون مذکور مقرر می‌داشت: «نمی‌توان با قرارداد، قواعد مربوط به نظم عمومی یا اخلاق حسنه را نادیده گرفت». این ماده در واقع دریچه‌ای نهادی برای مداخله قدرت عمومی در تعهدات خصوصی گشود. نقطه تحول کلیدی در فهم الزام قراردادی در فرانسه، اصلاحات سال ۲۰۱۶ بود. مطابق ماده ۱۱۷۱ قانون جدید، اگر شرط قراردادی تعهدات یکی از طرفین (به‌طور معمول مصرف‌کننده یا طرف فاقد قدرت چانه‌زنی) را دچار «عدم تعادل فاحش»^۱ کند، دادگاه می‌تواند آن را باطل اعلام کند. این قاعده که پیشتر در حقوق مصرف در قالب بند ۱ ماده ۲۱۲ کد مصرف فرانسه^۲ وجود داشت، اکنون به حقوق عمومی قراردادهای نیز سرایت کرده است (Wicker & Pelletier, 2015).

از منظر نظریه الزام متداخل، نقطه انجماد الزام در حقوق فرانسه نه در سطح توافق طرفین، بلکه در مرحله کنترل پسینی دادگاه بر مشروعیت هنجاری قرارداد تثبیت می‌شود. دادگاه، با اتکا به اقتدار عمومی، حتی در غیاب اراده مشترک طرفین، می‌تواند شرطی را حذف یا بازتفسیر کند و این نشان می‌دهد که تعهد قراردادی در این نظام، محصول تعامل اراده با نظارت هنجاری-نهادی است.

1. Déséquilibre Significatif
2. Code de La Consommation

۲.۲. نظام حقوقی آلمان: چرخش از آزادی قرارداد به تحدید به واسطه ملاحظات عدالت اجتماعی

نظام حقوقی آلمان، در قالب قانون مدنی، به طور سنتی بر این اصل که «قراردادها باید محترم شمرده شوند»^۱ پای می فشارد. مواد ۲۴۱ و ۲۴۲ قانون مدنی، چارچوب تعهدات قراردادی و اصل «حسن نیت» را تبیین می کنند. با این حال، ماده ۱۳۸ قانون فوق نقطه کانونی مداخله هنجاری دولت در قراردادهاست: «قراردادی که خلاف اخلاق حسنه باشد، باطل است». این ماده، در رویه دادگاه فدرال آلمان^۲ بستر توسعه تفسیر نهادی از مفهوم «اخلاق حسنه» را فراهم کرده است. در یک رأی مشهور^۳، دادگاه فدرال آلمان با استناد به اصل حسن نیت و رفتار منصفانه، شرط الزام آور مشتری به خرید انحصاری محصولات از تولیدکننده را به دلیل سوءاستفاده از قدرت اقتصادی و برهم خوردن توازن معاملاتی، باطل اعلام کرد. این رأی، نقطه عطفی در تکوین رویکرد عدالت محور به قراردادها به شمار می رود و دادگاه به صراحت بیان می کند که آزادی قراردادی نمی تواند ابزار بهره کشی ساختاری قرار گیرد (BGH, Urteil vom 12.03.2014 – KZR 53/12). همین رویکرد، به تدریج زمینه نظری تصویب ماده ۳۱۳ قانون مدنی را فراهم ساخت؛ جایی که قانون گذار، امکان بازبینی^۴ یا انحلال قرارداد را در صورت تغییر بنیادین در شرایط اقتصادی یا اجتماعی معامله، به رسمیت شناخت (Rössler, 2007: 485).

از منظر نظریه «الزام متداخل»، پیوند تحلیلی مواد ۲۴۲ و ۳۱۳ قانون مدنی بیانگر نقش دوگانه اصل حسن نیت است. نخست، به مثابه «کانال اعمال قدرت هنجاری» دولت برای تزریق عدالت توزیعی در اراده های خصوصی؛ دوم، به عنوان لحظه ای که الزام قراردادی در «نقطه انجماد» بازتعریف می شود. بدین ترتیب در حقوق آلمان، الزام تنها در صورتی تحقق می یابد که از صافی مشروعیت هنجاری، قواعد حمایتی و تأیید نهاد قضایی عبور کند و از دل آن، خوانشی عادلانه و ساختاری از قرارداد پدید آید.

۲.۳. نظام حقوقی انگلستان: موازنه سنت کامن لا با کنترل قواعد ناعادلانه

در سنت کامن لا، اصل آزادی قرارداد با صراحت بسیار بیشتری نسبت به نظام های رومی-ژرمنی مورد تأکید قرار می گیرد. با این حال، «سیاست عمومی»^۵ از دیرباز به مثابه ابزار محدودکننده اراده

-
1. Pacta Sunt Servanda
 2. Bundesgerichtshof
 3. BGHZ 103, 242 (1988)
 4. Modification
 5. Public Policy

شناخته شده است. برای نمونه، در پرونده مشهوری^۱، مجلس اعیان قرارداد مغایر با وفاداری زناشویی را به دلیل مخالفت با نظم عمومی باطل اعلام کرد. تحول مهم‌تر، ورود رویکرد حمایتی به قراردادهای مصرف‌کننده در قوانین مربوط^۲ است. این قوانین، امکان ابطال شروطی را که تعادل اساسی میان حقوق و تعهدات طرفین را برهم می‌زنند، فراهم می‌کنند؛ ولو آن شروط در ظاهر مورد توافق بوده باشند (Howells & Weatherill, 2022).

در سنت انگلوساکسون، الزام قراردادی به واسطه دو فرایند تنظیم می‌شود؛ از یک سو، نظریه^۳ مبتنی بر پایه توافق و مابه‌ازا^۴ حاکم است و از سوی دیگر، «رویکرد مداخله‌گر دولت» که از طریق دادگاه‌ها و مقررات خاص، بر تعادل و مشروعیت قرارداد نظارت می‌کند. بر مبنای نظریه الزام متداخل، حقوق انگلستان نمونه‌ای از تلاش برای حفظ «ظاهر اراده‌گرایی» همراه با «کنترل واقع‌گرایانه» است. الزام در این بستر، تنها زمانی به اجرا درمی‌آید که نهادهای عمومی آن را با موازین عدالت، انصاف و مشروعیت تطبیق داده باشند و این نشان‌دهنده نفوذ تدریجی قدرت هنجاری در بطن سنت لیبرال حقوق قراردادهای انگلستان است.

در مجموع، مطالعه تطبیقی مذکور نشان می‌دهد که الزام قراردادی در نظام‌های حقوقی معاصر، بیش از آنکه صرفاً بر پایه وفای به عهد یا توافق شکل گیرد، محصول فرایند پیچیده‌ای از اعتباردهی هنجاری و تأیید نهادی است. نظریه «الزام متداخل» می‌کوشد این فرایند را تثویز و در قالب مفهومی منسجم بازنمایی کند.

۳. بررسی نظام حقوقی ایران در مواجهه با ساختار الزام متداخل

در نظام حقوقی ایران، برداشت کلاسیک از الزام قراردادی هنوز اغلب متأثر از آموزه‌های اراده‌گرایانه و خوانش متن‌محور از ماده ۱۰ قانون مدنی باقی مانده است. با این حال، تحلیل دقیق متن قوانین، رویه قضایی متأخر، اصول فقهی و دکترین حقوق عمومی و خصوصی نشان می‌دهد که ساختار الزام در حقوق ایران نیز، هرچند به آرامی و بدون نظریه‌پردازی منسجم، به سوی الگوی سه‌سطحی تعامل میان اراده خصوصی، قدرت هنجاری دولت و نهادهای تفسیری حرکت کرده است. این حرکت نه از طریق اصلاحات قانون‌نویسی، بلکه عمدتاً در حوزه رویه‌های قضایی و کاربست‌های نهادی قابل ردیابی است.

1. Fender v. St. John-Mildmay [1938] AC 1

2. Unfair Terms in Consumer Contracts Regulations 1999; Consumer Rights Act 2015

3. Classical Bargain

4. Consideration

۳. ۱. مواد ۱۰ و ۲۳۲ قانون مدنی و افق اراده‌گرایی

ماده ۱۰ قانون مدنی مقرر می‌دارد: «قراردادهای خصوصی نسبت به کسانی که آن را منعقد نموده‌اند، در صورتی که مخالف صریح قانون نباشد، نافذ است». این ماده که برگرفته از آموزه‌های حقوق مدنی فرانسه و تفکر اراده‌گرایانه قرن نوزدهم است، در ادبیات حقوقی ایران جایگاه محوری دارد. به‌ویژه مرحوم دکتر کاتوزیان، این ماده را به‌مثابه نقطه اتکای اصل آزادی قراردادی تحلیل کرده و آن را مکمل مواد ۲۱۹ (لزوم قراردادها) و ۲۳۰ (توافق به خسارت قراردادی) دانسته است (کاتوزیان، ۱۳۸۰: ۷۵).

در تحلیل انتقادی، روشن است که قید «در حدود قانون» در ماده ۱۰، صرفاً یک تحفظ شکلی نیست، بلکه گشایشی برای ورود قواعد آمره، نظم عمومی، موازین فقهی و منطق نهاد دولت به ساختار تعهد است. اگر اراده طرفین قراردادی بتواند برخلاف مصالح عمومی، حقوق اساسی شهروندان یا الزامات قانونی اقدام کند، چنین تعهدی فاقد اعتبار است. این تحلیل، با چارچوب نظری الزام متداخل همخوان است. اراده، به‌خودی‌خود کافی نیست، بلکه باید از صافی هنجارها و نهادها عبور کند.

ماده ۲۳۰ قانون مدنی، برخلاف ظاهر اراده‌گرایی آن، واجد پیچیدگی‌های هنجاری مهمی است. هرچند در ظاهر می‌گوید که در صورت توافق بر خسارت، دادگاه نمی‌تواند کمتر یا بیشتر حکم دهد، اما دکترین و رویه‌های قضایی نشان می‌دهند که این ماده به‌سادگی قابل اعمال نیست. قیدهایی مانند «خلاف مقتضای ذات عقد» یا «خلاف صریح قانون» عملاً مجراهای ورود ملاحظات هنجاری به ساختار الزام را باز می‌گذارند. در رأی وحدت رویه شماره ۸۱۱ مورخ ۱۴۰۰/۰۴/۰۱، دیوان عالی کشور در مقام نهاد تفسیری، حکم کرد که در فرض مستحق‌الغیر درآمدن مبیع، فروشنده مکلف به پرداخت تفاوت قیمت روز کالا در بازار است؛ حتی اگر چنین شرطی در قرارداد پیش‌بینی نشده باشد. این تصمیم، واجد بار نظری مهمی است. تعهد قراردادی، نه صرفاً ناشی از توافق، بلکه محصول تفسیر نهادی قواعد عمومی عدالت، اعتماد مشروع و نظم بازار است. این همان چیزی است که لاگالین از آن به‌عنوان قدرت هنجاری دولت در تولید الزام یاد می‌کند. البته رأی وحدت رویه شماره ۸۵۰ مورخ ۱۴۰۳/۰۵/۱۶، گامی فراتر از تحدید اراده‌گرایی است. در این رأی، علی‌رغم درج صریح شرط تعیین خسارت تأخیر تأدیه، دادگاه صرفاً نرخ مصوب بانک مرکزی را معتبر دانست. در اینجا، دادگاه نه به متن قرارداد، بلکه به اصول عدالت ساختاری، کنترل تورم و نظم اقتصادی ملی استناد می‌کند. در نظریه دورکین، این رویکرد مصداق «تفسیر انسجام‌محور نظام حقوقی» است؛ قاعده‌ای معتبر است که در کل ساختار حقوقی توجیه اخلاقی منسجمی داشته باشد. این رأی نشان می‌دهد که تعهد قراردادی در ایران، صرفاً بر اساس اراده طرفین شکل نمی‌گیرد، بلکه نهاد قضایی با استناد به اصول حقوقی می‌تواند شرط

صریح را بی‌اثر کند یا تفسیر جدیدی ارائه دهد. نظریه الزام متداخل، این تصمیم را مصداق «نقطه انجماد الزام» در نسبت با نظم عمومی می‌فهمد.

۲.۳. تعهدات ضمنی، شروط عرفی و گسترش تفسیر حمایتی

علاوه بر آرای وحدت رویه، در دادرسی‌های عادی نیز دادگاه‌ها از مفهوم تعهدات ضمنی، شروط عقلایی و عرف رایج استفاده می‌کنند تا التزام قراردادی را مطابق با عدالت و نظم اقتصادی تعدیل کنند. مواردی همچون تعهد ضمنی به تحویل در موعد عرفی، شرط رفع عیب در بیع، یا تضمین کیفیت عرفی کالا، همگی نمونه‌هایی از تکوین الزام در سطح نهادهای تفسیری‌اند. همین تحلیل را می‌توان در تعهد ضمنی فروشنده به رفع عیب در بیع مشاهده کرد؛ تعهدی که برخی آن را مقتضای نوع عقد و در ردیف ضمان معاوضی دانسته‌اند (امامی، ۱۳۹۳: ۲۸۱). نمونه مهم، دادنامه شماره ۱۴۰۳/۲۵۱ هیئت عمومی دیوان عدالت اداری در خصوص قراردادهای واگذاری اراضی دولتی است. در این پرونده‌ها، حتی در غیاب شروط صریح، الزاماتی چون عدم تغییر کاربری، رعایت موازین محیط‌زیستی یا حفظ بهره‌وری کشاورزی، توسط هیأت عمومی دیوان به‌مثابه بخش‌های غیرقابل عدول قرار داد پذیرفته شده‌اند. این رویکرد، بازتاب نفوذ هنجارهای عمومی در تنظیم و تفسیر قراردادهای عمومی است.

۳.۳. ضعف‌های نهادی در تثبیت مدل متداخل الزام

با وجود این تحولات، نظام حقوقی ایران هنوز از خلأهای ساختاری مهمی رنج می‌برد؛ نخست، نبود نهاد تخصصی برای بازبینی شروط ناعادلانه، به‌ویژه در قراردادهای دیجیتال، مالی و بانکی؛ دوم، عدم تدوین یک نظام قواعد حمایتی در قراردادهای مصرفی، مانند آنچه در فرانسه^۱ یا اتحادیه اروپا وجود دارد؛ سوم، فقدان یک دکترین قضایی منسجم که بتواند تفاسیر متفرق از مواد ۱۰ و ۲۳۰ را در قالب یک نظریه یا راهبرد حقوقی یکپارچه کند. در حال حاضر، تعیین حدود الزام، بر عهده قاضی منفرد و بر پایه ترکیبی از عرف، اصول کلی و قضاوت اخلاقی باقی مانده است. این وضعیت، هم موجب ناهمگونی در رویه‌ها شده و هم احتمال تعارض میان آرای دادگاه‌ها را بالا برده است.

ساختار الزام قراردادی در حقوق ایران، به‌روشنی در حال گذار از الگوی اراده‌گرای کلاسیک به سمت مدلی مرکب و نهادپذیر است؛ اما این گذار، فاقد بنیادهای نظری بومی، سیاست‌گذاری تقنینی دقیق و نهادهای تفسیری مستقل است. یافته‌های این بخش نشان می‌دهد که قوانین موجود، به‌ویژه مواد ۱۰، ۲۱۹ و ۲۳۰، ظرفیت پذیرش نظریه الزام متداخل را دارند؛ اما تحقق آن

1. Code de la consommation

مستلزم سه شرط است: ۱. تفسیر نظام‌مند توسط دیوان عالی کشور؛ ۲. نهادسازی برای کنترل شروط ناعادلانه؛ ۳. تدوین اصول راهنمای الزام در قراردادهای مدرن.

۴. چالش‌های نظری و کارکردی نظام ایران در تبیین الزام قراردادی

با وجود نشانه‌های تحولی در فهم الزام قراردادی در حقوق ایران، هنوز موانع متعدد نظری، تقنینی و نهادی بر سر راه نهاده‌سازی این تحول وجود دارد. در این بخش، مهم‌ترین چالش‌ها در چهار محور بررسی می‌شود.

۱.۴. غیبت نظریه بومی الزام و فقر تئوریک نظام حقوقی

نظام حقوقی ایران، در اغلب موارد، فاقد نظریه‌پردازی مفهومی منسجم درباره مقولات بنیادینی همچون تعهد، الزام، یا وفای به عهد است. پراکندگی برنامه‌های آموزشی در دانشکده‌های حقوق و فقدان کرسی‌های تخصصی «فلسفه قرارداد» سبب شده است که اندیشه‌ورزی بنیادین در این حوزه جای خود را به تفسیر پراکنده قواعد بدهد؛ افزون بر آن، غلبه رویکرد آزمون‌محور در آموزش و ترجیح نیازهای رویه‌ای بر اندیشه‌پردازی بنیادین، فرصت شکل‌گیری گفت‌وگوی عمیق بومی درباره مبانی تعهد را محدود کرده است. علی‌رغم تأثیرپذیری از نظام حقوقی فرانسه در نگارش قانون مدنی، تحولات نظری‌ای که در اروپا از نیمه دوم قرن بیستم به بعد در حوزه قراردادهای رخ داده، در ادبیات فارسی بازتاب نیافته است. به‌ویژه در زمینه تمایز میان «تعهد قراردادی» و «الزام حقوقی»، نظریه روشمندی در فقه، قانون یا رویه ارائه نشده است. فقدان چارچوب مفهومی، موجب شده است که تحلیل قضات و حتی استادان حقوق، اغلب به تقابل ساده‌انگارانه میان «اراده» و «نظم عمومی» محدود شود. درحالی‌که نظریه الزام متداخل، نشان می‌دهد که الزام، فرایندی سیال، چندسطحی و متداخل است که از گذرگاه نهاد، اراده و هنجار عبور می‌کند.

۲.۴. ضعف ساختاری در نهادهای تفسیری و تنظیم‌گر

یکی از چالش‌های ساختاری در ایران، نبود نهاد تخصصی برای کنترل، تفسیر و هدایت قراردادهای حوزه‌های جدید و پیچیده است. برخلاف کشورهایی که دارای شورای عالی قرارداد، هیأت‌های تنظیم بازار یا کمیته‌های داوری متخصص در حقوق مصرف‌کننده‌اند، در ایران هنوز مرجع تفسیر قواعد الزام یا بازبینی شروط ناعادلانه در دسترس نیست. نهادهای قضایی نیز به‌واسطه ضعف آموزش نظری و فقدان خط‌مشی روشمند، اغلب به شیوه‌ای سلیقه‌ای عمل می‌کنند. همچنین فقدان «نهاد تنظیم‌گر قراردادی» در حوزه‌هایی همچون داده، سلامت، هوش مصنوعی، تجارت

پلتفرمی و قراردادهای مشارکت عمومی-خصوصی، موجب شده است که قواعد الزام، از منطق حکمرانی عمومی و عدالت اجتماعی عقب بماند. در این فضا، نظریه الزام متداخل می‌تواند نقشه راهی برای تعریف صلاحیت نهادهای تفسیری، کنترل مشروعیت شروط و بازتولید الزام در چارچوب قواعد باشد.

بر اساس گزارش کارشناسی «پویایی‌شناسی مسائل و نابسامانی‌های فضای مجازی در ایران» که مرکز پژوهش‌های مجلس در ۱۸ تیر ۱۴۰۳ (شماره مسلسل ۱۹۸۸۵) منتشر کرده است، در نیمه نخست همان سال بیش از هفت هزار شکایت مصرف‌کننده علیه سکویهای تجارت الکترونیک در سامانه هوشمند رسیدگی به شکایات^۱ ثبت شده است؛ رقمی که نسبت به دوره مشابه سال قبل حدود ۵۴ درصد رشد نشان می‌دهد و از ناکارآمدی سازوکار بازدارنده حکایت دارد (مرکز آمار ایران، ۱۴۰۲).

۳.۴. تعارض رویه‌ای و بی‌ثباتی در تحلیل قضایی الزام

از دیگر موانع بنیادین، نبود وحدت رویه و انسجام در آرای صادره از مراجع عالی کشور است. در موارد متعدد، دادگاه‌های هم‌عرض یا حتی دیوان عدالت اداری و دیوان عالی کشور، برداشت‌هایی متعارض از اصول الزام، شروط قراردادی یا قلمرو قواعد آمره ارائه داده‌اند. برای مثال در پرونده‌های مربوط به خسارت قراردادی، برخی شعب همچنان به اصل آزادی اراده تمسک می‌جویند، درحالی‌که شعب دیگر به دلایل مختلف، رأی به بی‌اعتباری شرط می‌دهند. فقدان تفسیر هنجاری از ماده ۲۳۰ قانون مدنی و نبود رویه هماهنگ درباره شروط ضمنی و تعهدات عرفی، فضای ناامن و پیش‌بینی‌ناپذیری برای کاربرست اصل الزام ایجاد کرده است. نظریه الزام متداخل، با صورت‌بندی مفهوم «نقطه انجماد الزام» می‌تواند چارچوبی برای وحدت تحلیلی و کاهش پراکندگی قضایی فراهم سازد.

۴.۴. بحران قراردادهای نوظهور و فروپاشی مفروضات سنتی الزام

تحول شتاب‌زده فناوری و اقتصاد، مفاهیم کلاسیک قرارداد را در معرض بازاندیشی قرار داده است. قراردادهای هوشمند مبتنی بر بلاک‌چین، قراردادهای همزمان چندطرفه در بستر پلتفرم‌ها، توافقات کاربرمحور در تجارت الکترونیک و حتی قراردادهای هوش مصنوعی، همگی الزاماتی تولید می‌کنند که در چارچوب سنتی ماده ۱۰ یا ۲۳۰ نمی‌گنجند. در این فضا، سؤال اصلی آن است که مرز اراده طرفین کجاست، هنجارهای تنظیم‌گر چگونه باید طراحی شوند و نهادهای صالح برای تفسیر و نظارت چه جایگاهی دارند؟ برای مثال آیا موافقت کاربر با «شرط استفاده از

داده شخصی» از روی اجبار پنهان، تعهد واقعی ایجاد می‌کند؟ اگر نه، چه نهادی باید آن را باطل اعلام کند؟ برخی پژوهش‌های داخلی نشان داده‌اند که شروط یکطرفه پلتفرم‌ها در ایران، در مقایسه با معیارهای اروپایی، از شدت عدم تعادل بیشتری رنج می‌برد و نیازمند تعدیل قضایی یا مداخله تنظیم‌گر است (ابهری و فلاح خاریکی، ۱۳۹۹: ۲۶-۲۷). نظام حقوقی ایران نه تنها پاسخ منسجمی به این چالش‌ها ندارد، بلکه در مواردی، اصول بنیادین الزام، بدون توجه به ماهیت نوین قراردادها اعمال می‌شود. نظریه الزام متداخل، با قرار دادن «اراده»، «قدرت هنجاری» و «تفسیر نهادی» در سه‌گانه‌ای مفهومی، می‌تواند نقطه عزیمت جدیدی برای بازخوانی ماهیت الزام در بسترهای نوین باشد.

۵.۴. فقه، الزام و نسبت با ساختار عمومی تعهد

نکته‌ای دیگر که باید مورد توجه قرار گیرد، تعامل فقه اسلامی با نظریه الزام است. فقه امامیه، اگرچه به «لزوم وفای به عهد» و قاعده «المؤمنون عند شروطهم» تأکید دارد، اما مفاهیمی همچون «شرط خلاف مقتضای عقد»، «مصالح نوعیه» و «قاعده لاضرر» نشان می‌دهد که اراده به‌تنهایی منشأ الزام نیست. فقه، از رهگذر این قواعد، قدرت هنجاری نهاد دین را وارد ساختار الزام می‌کند و گاه، مشروعیت الزام را به‌طور کامل مشروط به انطباق با قواعد فقهی می‌داند. این زمینه می‌تواند برای نظریه الزام متداخل، پشتوانه مفهومی محسوب شود؛ مشروط بر آنکه در قالبی نظام‌مند و با توجه به عقلانیت حقوقی مدرن بازسازی شود.

چالش‌های بررسی‌شده نشان می‌دهند که بدون بازاندیشی در سه سطح نظریه، نهاد و قاعده، امکان اصلاح وضعیت الزام قراردادی در ایران وجود ندارد. نظریه الزام متداخل، با تلفیق تحلیل فلسفی، حقوق عمومی و تجربه تطبیقی، می‌تواند چارچوبی پویا برای برون‌رفت از این وضعیت فراهم آورد. در گام بعد، پیشنهادهای عملی این نظریه برای بازسازی ساختار الزام، تدوین ضوابط قانونی و تقویت نهادهای تفسیر در ایران ارائه خواهد شد.

۵. راهکارهای نظری، تقنینی و نهادی برای بازسازی الزام قراردادی در ایران

با توجه به چالش‌های نظری، نهادی و کارکردی مطرح‌شده در بخش پیشین، راهکارهای پیشنهادی این پژوهش برای بازسازی نظریه الزام در نظام حقوقی ایران، در سه سطح نظریه‌پردازی، اصلاح تقنینی، و نهادسازی ارائه می‌شود. این پیشنهادها در امتداد نظریه «الزام متداخل» تنظیم شده‌اند که ساختار تعهد را به‌مثابه برهمکنش سیال اراده، هنجار و نهاد می‌فهمد.

۵. ۱. بازسازی نظریه الزام در حقوق ایران

نخستین گام، ضرورت بازاندیشی نظری در بنیادهای الزام است. نظام حقوقی ایران، تحت تأثیر آموزه‌های اراده‌گرایی کلاسیک، همچنان در چارچوب وفای به عهد و لزوم ناشی از تراضی حرکت می‌کند؛ حال آنکه در شرایط نوین، از قراردادهای دیجیتال تا توافقات عمومی-خصوصی، چنین تلقی‌ای پاسخگوی پیچیدگی‌های الزام نیست. بر این اساس پیشنهاد می‌شود نظریه «الزام متداخل» به‌عنوان چارچوب مفهومی جدید، وارد آموزش حقوق مدنی، نظریه عمومی قراردادها و سیاستگذاری حقوقی شود. این نظریه، با بهره‌گیری از تحلیل نهادی (لاگالین)، تفسیر انسجام‌محور (دورکین) و دیدگاه درونی قواعد (هارت)، می‌تواند به ساختار الزام، عمق فلسفی و انعطاف نهادی دهد. در این چارچوب، باید عناصر زیر به‌عنوان مبانی نظری الزام در ایران پذیرفته شوند: اراده، نه منشأ خودبسته، بلکه نقطه آغاز الزام است؛ هنجارهای عمومی، مانند نظم عمومی، اخلاق حسنه و قواعد آمره، محدوده و محتوای الزام را تعیین می‌کنند؛ نهادهای تفسیری (قضات، قانونگذار، نهاد تنظیم‌گر) وظیفه شناسایی، تأیید و نظارت بر تحقق الزام را دارند.

۵. ۲. اصلاح مواد کلیدی قانون مدنی

برای نهادهای بازسازی نظریه متداخل الزام، اصلاح دو ماده کلیدی قانون مدنی ضروری است. ماده ۱۰ باید با افزودن قیدهایی مانند «در حدود نظم عمومی، حقوق بنیادین و عدالت قراردادی» اصلاح شود. همچنین باید به تفکیک میان قراردادهای متقارن و نامتقارن (مانند قراردادهای مصرفی) اشاره کند. ماده ۲۳۰ نیز باید بازنویسی شود تا به دادگاه امکان دهد شرط قراردادی را در صورتی که با عدالت، نظم اقتصادی، یا قواعد حمایتی تعارض داشته باشد، تعدیل یا بی‌اثر سازد. در همین زمینه می‌توان عبارت زیر را پیشنهاد کرد: «در مواردی که شرط مقرر، منجر به عدم تعادل فاحش، سلب حمایت از طرف ضعیف، یا اختلال در نظم اقتصادی گردد، دادگاه می‌تواند میزان خسارت یا قلمرو الزام را به‌گونه‌ای تعدیل کند که با اصول عدالت قراردادی، نظم عمومی و قواعد آمره سازگار باشد». سنجۀ اختلال، شاخص تورم نقطه‌ای بالاتر از ۳۰ درصد یا گزارش شورای رقابت خواهد بود.

تحولات فناوری و اقتصادی ایجاب می‌کند که قانونگذاری در حوزه قراردادهای هوشمند، دیجیتال، مصرفی و عمومی-خصوصی گسترش یابد. پیشنهاد می‌شود قانون حمایت از مصرف‌کننده دیجیتال و قانون تنظیم قراردادهای پلتفرمی تدوین شود.

۵.۳. نهادهای برای تفسیر و نظارت بر الزام

نظریه الزام متداخل، بدون نهاد تفسیری و نظارتی، قابلیت اجرا نخواهد داشت. در این زمینه پیشنهاد می‌شود شورای تفسیر تعهدات قراردادی زیر نظر دیوان عالی کشور، با وظیفه صدور نظریات مشورتی و دستورالعمل تفسیری در خصوص شرایط الزام، مشروعیت شروط، و قواعد آمره تشکیل شود. همچنین نهاد تنظیم‌گر قراردادهای عمومی و دیجیتال، با الگوی شورای رقابت یا سازمان تنظیم مقررات صوت و تصویر، برای نظارت بر تعهدات ناعادلانه، قیمت‌گذاری نابجا و تحدید اراده در فضای دیجیتال ایجاد شود.

۵.۴. پیشنهادها آموزشی، پژوهشی و رویه‌ای

فراتر از اصلاحات تقنینی و نهادی، ضرورت دارد تحولی در آموزش حقوق، رویه قضایی و سیاست‌های پژوهشی نیز رخ دهد. از جمله آنکه نظریه‌های نوین الزام، مانند نظریه انصاف، نظریه نهادهای تعهد و الزام متداخل، باید وارد دروس آموزش عالی، دوره‌های قضات و آزمون‌های وکالت شود؛ پژوهش‌های تطبیقی درباره تجارب فرانسه، آلمان و اتحادیه اروپا در زمینه کنترل شروط ناعادلانه، باید تقویت شوند؛ بانک اطلاعاتی رویه قضایی وحدت رویه درباره ماده ۲۳۰ قانون مدنی، به صورت عمومی منتشر شود تا شفافیت و انسجام در تفسیر الزامات فراهم گردد. پیشنهادهای مذکور، تنها مجموعه‌ای از اقدامات منفرد نیستند، بلکه نقشه راهی برای گذار از تلقی ساکن، صوری و تقلیل‌گرایانه از الزام به فهمی پویا، نهادپذیر و منطبق با واقعیت‌های حقوق عمومی و خصوصی معاصر است. نظریه الزام متداخل، در قلب این بازسازی قرار دارد. این نظریه، امکان آن را فراهم می‌آورد که از شکاف میان قرارداد و اقتدار عمومی عبور کنیم و تعهدات را نه فقط بر پایه خواست متعاقدين، بلکه در پرتو عدالت اجتماعی، مشروعیت عمومی و تفسیر نهادهای استوار سازیم.

نتیجه

پژوهش حاضر با هدف بازخوانی چیستی الزام قراردادی در پرتو نظریه‌ای نوین با عنوان «الزام متداخل» سامان یافته و در بستر تحلیلی، فلسفی و تطبیقی، نسبت اراده خصوصی، قدرت هنجاری دولت و نهادهای تفسیری را در شکل‌گیری الزام بررسی کرده است. مسئله محوری این پژوهش آن بود که آیا می‌توان الگویی بدیل، پویاتر و چندسطحی از برداشت سنتی اراده‌گرایانه در فهم الزام ارائه کرد که هم با ساختار حقوقی ایران سازگار باشد و هم قابلیت تبیین تحولات معاصر را داشته باشد.

یافته‌ها نشان داد که الزام قراردادی پدیده‌ای چندسطحی است که در بستر تعامل مستمر سه عنصر «اراده»، «هنجار» و «نهاد» تکوین می‌یابد. نظریه الزام متداخل، با اتکا بر تحلیل هارت، دورکین، لاگلین و اشمیت و با بازخوانی تجربه‌های تطبیقی فرانسه، آلمان و انگلستان، نشان می‌دهد که هیچ سطحی از الزام خواه اراده فردی، خواه هنجار قانونی، خواه تصمیم قضایی به‌تنهایی منشأ الزام حقوقی نیست، بلکه الزام در اثر همپوشانی و تداخل این سطوح پدید می‌آید. بدین سان، مشروعیت الزام در حقوق ایران نه محصول صرف توافق طرفین، بلکه نتیجه فرایند مشروعیت‌یابی از خلال هنجارهای عمومی و پذیرش نهادی است. در این چارچوب، نظریه الزام متداخل دارای سه اثر نظری و نهادی برجسته است.

نخست، از حیث اثر مفهومی، این نظریه برداشت ایستا از الزام را که بر محور «اراده آزاد» یا «ماده قانونی» می‌چرخد، به برداشتی پویا و شبکه‌ای بدل می‌کند. الزام نه امری پیشینی، بلکه نتیجه فرایند مداوم شناسایی، تفسیر و تنفیذ در درون ساختار نهادی است. این تحول مفهومی، پیوندی میان نظریه الزام و فلسفه عدالت قراردادی برقرار می‌سازد.

دوم، از حیث اثر نهادی و تقنینی، ماده ۲۳۰ قانون مدنی و رویه قضایی اخیر، به‌ویژه آرای وحدت رویه دیوان عالی کشور، ظرفیت اصلاح و تفسیر بر مبنای عدالت قراردادی را دارند. نظریه الزام متداخل می‌تواند مبنای بازنگری این ماده قرار گیرد تا به‌جای تأکید صرف بر لزوم اجرای مفاد قرارداد، امکان تعدیل یا انحلال آن در موارد اختلال بنیادین توازن اقتصادی یا سوءاستفاده از قدرت فراهم شود. این امر با تجارب تطبیقی ماده ۳۱۳ قانون مدنی آلمان و نظریه تغییر بنیادین اوضاع و احوال همخوان است.

سوم از حیث اثر عملی و آموزشی، در سطح دادرسی و آموزش حقوق، پذیرش این نظریه می‌تواند به تغییر در تفسیر قضایی و تربیت حقوقدانانی بینجامد که الزام را نه امری صرفاً قراردادی، بلکه پدیده‌ای نهادی و عدالت‌محور می‌فهمند. در قوه قضائیه، ایجاد نهادهای تفسیری تخصصی برای بررسی عدالت قراردادی و در دانشگاه‌ها، گنجانیدن مباحث مربوط به «الزام متداخل» در فلسفه تعهدات، از گام‌های عملی در این مسیر است.

در افق آینده، پذیرش نظریه الزام متداخل می‌تواند نقطه آغاز بازاندیشی در فلسفه تعهدات و نسبت حقوق خصوصی و عمومی در ایران باشد؛ تحولی که زمینه را برای تدوین کد مدنی از قراردادها، همساز با ساختار نهادی و مقتضیات اقتصاد دیجیتال فراهم می‌سازد. بدین ترتیب، نظریه الزام متداخل نه تنها بازتابی از مباحث فلسفی معاصر است، بلکه ابزار تحلیلی مؤثری برای طراحی آینده الزام در نظام حقوقی ایران به‌شمار می‌رود.

بیانیه نبود تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند که تعارض منافع وجود ندارد و تمام مسائل اخلاق در پژوهش را شامل پرهیز از دزدی ادبی، انتشار و یا ارسال بیش از یک بار مقاله، تکرار پژوهش دیگران، داده‌سازی یا جعل داده‌ها، منبع‌سازی و جعل منابع، رضایت ناآگاهانه سوژه یا پژوهش‌شونده، سوءرفتار و غیره، به‌طور کامل رعایت شده است.

قدردانی

بدین وسیله از همکاران محترم مجله مطالعات حقوق خصوصی به سبب ارزیابی، پذیرش و چاپ مقاله سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- ابهری، حمید؛ فلاح خاریکی، مهدی (۱۳۹۹). شروط غیرمنصفانه در قراردادهای تجاری الکترونیکی در حقوق ایران و اروپا. پژوهشنامه حقوق تطبیقی، ۴(۱)، ۳۴-۹.
doi:10.22080/lps.2020.2697
- امامی، حسن (۱۴۰۲). حقوق مدنی. ج ۱، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- امامی، حسن (۱۳۹۳). حقوق مدنی. ج ۶: عقود معین، تهران: اسلامیه.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۰). قواعد عمومی قراردادها. ج ۱، تهران: میزان.
- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۳). گزارش تحولات شاخص بهای کالا و خدمات مصرفی: سال ۱۴۰۲. تهران.
- <https://amar.org.ir/Portals/0/Articles/tavarom140302.pdf?ver=4SgcHzg9sAjhD4IhSkVbow%3D%3D> (۱۵ مرداد ۱۴۰۴)
- کاظمی، محمود (۱۴۰۴). دعوی الزام فروشنده مال مرهونه به فک رهن؛ نقد رأی وحدت رویه شماره ۸۳۲ هیأت عمومی دیوان عالی کشور. فصلنامه قضاوت، ۲۵ (۱۳۳)، ۲۳-۱. doi: 10.22034/judg.2025.2071159.1591
- مرکز آمار ایران (۱۴۰۳). اطلاعاتی شاخص تورم ماهانه اسفند ۱۴۰۲، تهران.
- <http://amar.org.ir/news/ID/15228/shg0212> (۲۰ مرداد ۱۴۰۴)
- محقق داماد، سیدمصطفی (۱۳۹۰). نظریه عمومی شروط و التزامات در حقوق اسلامی. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۴۰۳). گزارش کارشناسی پویایی‌شناسی مسائل و نابسامانی‌های فضای مجازی در ایران. شماره مسلسل ۱۹۸۸۵، تهران.
- <https://rc.majlis.ir/fa/report/show/1807993> (۱۷ تیرماه ۱۴۰۴)

References

- Abhari, H., & fallah kharyeki, M. (2020). Unfair Terms in Electronic Commercial Contracts in Iranian law and European law. *Journal of Comparative Law*, 4(1), 9-34. doi: 10.22080/lps.2020.2697 [in Persian]
- Atiyah, P. S. (1979). *The Rise and Fall of Freedom of Contract*. Oxford: Clarendon Press.
- Brownsword, R., & Howells, G. (1999). When surfers start to shop: Internet commerce and contract law. *Legal Studies*, 19(3), 301–322. <https://doi.org/10.1111/j.1748-121X.1999.tb00097.x>
- Bundesgerichtshof (BGH). (2014). Urteil vom 8. April 2014 – KZR 53/12. <https://juris.bundesgerichtshof.de/cgibin/rechtsprechung/document.py?Art=en&Datum=2014&Gericht=bgh&Seite=4&Sort=1026&anz=3080&nr=68125&pos=126> (Accessed 13 July 2025)
- Central Bank of the Islamic Republic of Iran. (2024). *Report on Developments of the Consumer Price Index: Year 1402 [2023–2024]*. Tehran. <https://amar.org.ir/Portals/0/Articles/tavarom140302.pdf?ver=4SgcHzg9sAjhD4lhSkVbow%3D%3D> (accessed 6 August 2025). [in Persian]
- Collins, H. (1999). *Regulating Contracts*. Oxford: Oxford University Press.
- Dworkin, R. (1986). *Law's Empire*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Emami, H. (2014). *Civil Law*, Vol. 6: Specific Contracts. Tehran: Eslamiyeh Press. [in Persian]
- Emami, H. (2023). *Civil Law*. Vol. 1. Tehran: University of Tehran Press [in Persian]
- Fried, C. (1981). *Contract as Promise*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hart, H. L. A. (1961). *The Concept of Law*. Oxford: Clarendon Press.
- Howells, G., & Weatherill, S. (2022). *Consumer Protection Law* (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Katouzian, N. (2001). *General Principles of Contracts*, Vol. 1. Tehran: Mizan Publishing. [in Persian]
- Kazmi, M. (2025). The lawsuit against the seller of the mortgaged property to release the mortgage (Review and Analysis of Unanimity Decision No. 832 of the General Board of the Supreme Court). *Judgment*, 25(123), 1-23. doi: 10.22034/judg.2025.2071159.1591[in Persian]
- Loughlin, M. (2010). *Foundations of Public Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Mohaghegh-Damad, S. M. (2011). *General Theory of Conditions and Obligations in Islamic Law*. Tehran: Center for Islamic Sciences Publishing. [in Persian]

- Research Center of the Islamic Consultative Assembly. (2024). Expert Report on the Dynamics and Disorders of the Cyberspace Environment in Iran, Serial No. 19885. Tehran.
<https://rc.majlis.ir/fa/report/show/1807993> (Accessed 8 July 2025) [in Persian]
- Rössler, H. (2007). Hardship in German Codified Private Law – In Comparative Perspective to English, French and International Contract Law. *European Review of Private Law*, 3, 483–513.
https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1154004 (Accessed 13 May 2025)
- Schmitt, C. (2005). *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty* (G. Schwab, Trans.). Chicago: University of Chicago Press. (Original work published 1932)
- Statistical Center of Iran. (2024). Monthly Inflation Index Announcement: Esfand 1402 [March 2024]. Tehran.
<http://amar.org.ir/news/ID/15228/shg0212> (Accessed 11 August 2025). [in Persian]
- Wicker, G., & Pelletier, J. (2015). *La suppression de la cause et les solutions alternatives*. In J. Ghestin & M. Mekki (Eds.), *La réforme du droit des obligations en France: 5èmes journées franco-allemandes* (pp. 107–137). Paris: Société de législation comparée.